Ο έμβιος κόσμος και το αίτημα ενός νέου διαφωτισμού

«Θα πούμε πως δεν είδαμε κανένα άλλο πλάσμα εκτός από τον άνθρωπο να κατέχει λογική σκέψη;... Αν ό,τι δεν έχουμε δει δεν υπάρχει, η γνώση μας είναι καταπληκτικά κολοβωμένη: πόσο στενά είναι τα όρια του νου μας!», «Απολογία του Ραιμόν Σεμπόν», στο Μισέλ ντε Μονταίνι, *Δοκίμια*, Βιβλίο Δεύτερο, μτφ. Φίλιππος Δ. Δρακονταειδής,
Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2005, σ. 156.

Όταν το ζήτημα των δικαιωμάτων των μη ανθρώπινων πλασμάτων γίνεται το κεντρικό θέμα κάποιας αντιπαράθεσης, όσοι εναντιώνονται στα δικαιώματά τους ή στην απελευθέρωσή τους σπεύδουν να ανασύρουν και να επικαλεστούν την κληρονομιά του διαφωτισμού και του ορθολογισμού, μας προειδοποιούν ότι η απομάκρυνση από αυτή την κληρονομιά είναι αφελής συναισθηματισμός, η παραίτηση από την αντικειμενική γνώση και τη σοφή σκέψη που μας προσφέρουν οι σημερινές επιστήμες συνιστά μοιραίο πισωγύρισμα και οπισθοδρόμηση σε πρωτόγονες αντιλήψεις («Μα, τι θέλετε, να γυρίσουμε στις σπηλιές;») και δεν βοηθά την ανθρώπινη –ας μην περάσει απαρατήρητο αυτό το «ανθρώπινη»– πρόοδο κλπ. κλπ.

Σε ανάλογες τοποθετήσεις το πρόβλημα έγκειται πως δεν αντιλαμβανόμαστε τον κίνδυνο που υποβόσκει: να μετατρέψουμε τον διαφωτισμό σε ό,τι ο ίδιος πολέμησε (σε δόγμα, σε μύθο ή θρησκεία) και, εξαιτίας του μεσσιανικού χαρακτήρα που του προσδίδουμε, να τον μετασχηματίσουμε σε κοσμικό χριστιανισμό. Εντούτοις, αν διαφωτισμός σημαίνει ελευθερία του πνεύματος, θα πρέπει να γνωρίζουμε ότι αυτή η ελευθερία δεν δίδεται άπαξ, ούτε είναι πάντα δεδομένη, αφού, καθώς κινείται σε τόσο λεπτές ισορροπίες, εύκολα μπορεί να εκτραπεί σε δόγμα και σε τυραννία, σε παρωπίδες ή επιλεκτική αυθαιρεσία. Αν ο διαφωτισμός αμφισβήτησε και πολέμησε τον μύθο, τη μαγεία, την εξ αποκαλύψεως αλήθεια οφείλει να θέτει υπό αμφισβήτηση, υπό έλεγχο και αυτοκριτική και τον ίδιο τον εαυτό του, τα επιστημολογικά και μεθοδολογικά εργαλεία που εφαρμόζει, τις κατηγορίες και τις έννοιες που μετέρχεται για την κατανόηση του κόσμου, υλοποιώντας ένα ακόμη βήμα σε μία πορεία ωριμότητας, η οποία δεν έχει τέλος. Ο διαφωτισμός και μία ορθολογική προσέγγιση του επιστητού δεν πρέπει τόσο να επιβάλλουν ως «θέσφατα» –να που ο θεός, αν και τον διώξαμε από την πόρτα, τώρα επιστρέφει και μπαίνει από το παράθυρο– απριόρι απαντήσεις όσο και να αναδεικνύουν και να θέτουν ερωτήματα. Όντας η γνώση κάτι ιστορικό και δυναμικό, σε διαρκή εξέλιξη, είναι αν μη τι άλλο παράλογο να θεωρούμε τον ορθολογισμό κάτι στατικό και τα εργαλεία του στενά και αμετάβλητα.

Σύμφωνα με τον περίφημο ορισμό του Καντ: «Διαφωτισμός είναι η έξοδος του ανθρώπου από την ανωριμότητά του για την οποία φταίει ο ίδιος. Ανωριμότητα είναι η αδυναμία του ανθρώπου να μεταχειρίζεται τον νου του χωρίς την καθοδήγηση κάποιου άλλου. Γι' αυτή την ανωριμότητά του ο άνθρωπος φταίει, όταν η αιτία της έγκειται όχι στην ανεπάρκεια του νου του, αλλά στην έλλειψη αποφασιστικότητας και θάρρους να μεταχειριστεί τον νου του χωρίς την καθοδήγηση ενός άλλου. Sapere aude! Να έχεις το θάρρος να μεταχειρίζεσαι τον δικό σου νου! Αυτή είναι η εμβληματική φράση του διαφωτισμού» (1784). Ας μη μας διαφεύγει η προστακτική: Sapere aude! Τόλμησε να μάθεις, αλλά και τόλμησε να αναγνωρίζεις την άγνοιά σου αμφισβήτησε κάθε αυθεντία και πάντα να θέτεις ερωτήματα χωρίς να δέχεσαι ούτε να επιβάλεις προκατασκευασμένες απαντήσεις ως αναμφισβήτητες αλήθειες.

Σε αυτούς τους δυόμισι σχεδόν αιώνες που μας χωρίζουν από τον παραπάνω ορισμό του Καντ επικράτησε μία αντίληψη του διαφωτισμού που προωθούσε την ταύτισή του με την τεχνολογική και τεχνική πρόοδο, με έναν επιστημονισμό θεμελιωμένο αποκλειστικά στα φυσικομαθηματικά εργαλεία, με έναν πολύ στενά οριοθετημένο ανθρωπισμό, με την επικράτηση του ανθρώπου επί της φύσης και την εργαλειακή χρήση ως πόρων και ως μέσων των μη ανθρώπινων ζωών, με τη γραμμική και αέναη ανάπτυξη ως αποκλειστικό στόχο. Αυτό είχε ως συνέπεια έναν ακαταδάμαστο αποικιοκρατικό ανθρωποκεντρισμό, τα αδιέξοδα του οποίου γίνονται ολοένα πιο εμφανή, καθώς εξαιτίας της κατακτητικής διάθεσης σε βάρος των πάντων το αποτύπωμα του ανθρώπου πάνω και σε βάρος της φύσης έχει γίνει υπερβολικά έντονο. Στην προσπάθειά του να εναντιωθεί στους αντιδιαφωτιστές, σε εκείνους που στοχεύουν στη δημιουργία μιας ιεραρχικής ή θεοκρατικής κοινωνίας, ο διαφωτισμός οικοδομούσε νέες ιεραρχίες και νέα κελιά.

Επομένως, όταν μιλάμε για την ανάγκη ενός νέου διαφωτισμού και ενός νέου ορθολογισμού, μιλάμε πρωτίστως για την ανάγκη να κατανοήσουμε επίσης γιατί και πώς, στην πορεία των αιώνων, η πρόοδος, –όπως τουλάχιστον τη γνωρίσαμε στον δυτικό κόσμο– μετατράπηκε σε οπισθοδρόμηση και ο ορθολογισμός έλαβε τη μορφή και υιοθέτησε τις πρακτικές του ανορθολογισμού, με ολέθριες επιπτώσεις για τη φύση… και όχι μόνο – ας μη μας διαφεύγει ότι ναζισμός, γενοκτονίες, στρατόπεδα συγκέντρωσης, ολοκαυτώματα και επαναλαμβανόμενες βαρβαρότητες είναι απότοκα μιας παράλογης αντίληψης του ευρωπαϊκού λόγου, ενός μονοδιάστατου και στρεβλού τύπου ορθολογικότητας, που αρχικώς οδήγησε στον διαχωρισμό του λόγου από τη φύση, στην απόρριψη της ζωικής από τη σωματική διάσταση του ανθρώπου, στη διάρρηξη του δεσμού μεταξύ του εσωτερικού εαυτού και του εξωτερικού κόσμου, για να καταλήξει στη συνέχεια σε επιθυμία κυριαρχίας, εξαιτίας μιας καθαρά ποσοτικής χρήσης του ορθολογισμού: αν κάποια στιγμή ο λόγος είχε γίνει αντιληπτός ως εργαλείο χειραφέτησης, ως ο καταλληλότερος δρόμος για την ανάπτυξη ενός κοινού σχεδίου, σταδιακά μετατρεπόταν σε όργανο εκμετάλλευσης, καταπίεσης και εξουσίας στην υπηρεσία των ανθρώπινων επιθυμιών και ιδιοτροπιών, των ληστρικών διαθέσεών του, χάνοντας κάθε ηθική πτυχή του, την ικανότητα να διακρίνει το δίκαιο από το άδικο.

Από την άποψη αυτή στο σημερινό οικολογικό, κοινωνικό, πολιτικό, τεχνολογικό πλαίσιο επείγει ένας

νέος διαφωτισμός, λιγότερο ανθρωποκεντρικός, περισσότερο πρόθυμος να αναγνωρίσει την πολυρρυθμία του κόσμου: ο διαφωτισμός τ*ου ασθενούς και ταπεινού ορθολογισμού*, χειραφετητικού και όχι εκμεταλλευτικού και καταπιεστικού, της ηθικής υπόληψης του άλλου, όποια μορφή (ανθρώπινη ή μη) και αν έχει αυτός, ανοιχτού στη συγκατοίκηση, σε μία προσπάθεια να αναθεωρήσουμε τη θέση μας στον κόσμο και τις σχέσεις μας με τον κόσμο. Έτσι ένα από τα καίρια ζητήματα με τα οποία είναι πλέον αναπόφευκτο να αναμετρηθεί ο ορθός λόγος έγκειται σε εκείνο της συμβίωσής μας με τα μη ανθρώπινα – μολονότι εξακολουθούμε να δυσκολευόμαστε να αντιληφθούμε πόσο εύθραυστος έχει γίνει ο πλανήτης και δεν φαίνεται να λαμβάνεται σοβαρά υπόψιν η έκκληση προς τους ανθρώπους για μέριμνα του κοινού κόσμου, του κόσμου της κοινότητας, εντός του οποίου κατοικούν και άλλα έμψυχα πλάσματα. Από την άποψη αυτή ο νέος διαφωτισμός απέναντι στον έμβιο κόσμο καλείται να διευρύνει το σχέδιο της ατομικής και κοινωνικής χειραφέτησης, του σεβασμού του άλλου και της διαφοράς, μέσα από έναν αντιειδισμό της κοινότητας.

Η δογματική και θετικιστική αντίληψη του ορθολογισμού που κυριαρχεί απορρίπτει ό,τι αδυνατεί να δει ή να περιορίσει στα ερμηνευτικά σχήματα που έχει κατασκευάσει, και ο κόσμος των μη ανθρώπινων πλασμάτων, η ζωότητα ενός εκάστου πλάσματος, αντιστέκεται σθεναρά στα κελιά του ορθολογισμού, όπως τον αντιλαμβανόμαστε. Δεδομένου ότι ο στρουθοκαμηλισμός ποτέ δεν στάθηκε η ιδανικότερη και η σοφότερη επιλογή, στις σχέσεις μας με τα μη ανθρώπινα πλάσματα οφείλουμε να ξεκινάμε από το ερώτημα που με τόση απλότητα και ευστοχία είχε διατυπώσει ο Μονταίνιος: «Όταν παίζω με τη γάτα μου, ποιος ξέρει αν περνάει την ώρα της μαζί μου περισσότερο από ό,τι εγώ μαζί της;» Με άλλα λόγια, πώς μπορώ να είμαι σίγουρος ότι η γάτα δεν έχει έναν εσωτερικό κόσμο ο οποίος *αυτήν τη στιγμή* μού είναι απροσπέλαστος; Και σήμερα είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε ότι όχι μόνο η γάτα και πλήθος άλλων ζώων, θηλαστικών και μη, έχουν έναν κόσμο, αλλά υπάρχει η υποψία ότι ο σχετικός κατάλογος αναπόφευκτα θα μεγαλώσει: σε κάθε περίπτωση μετά τον Γιάκομπ φον Ουεξκουέλ δεν υπάρχει η παραμικρή αμφιβολία πως ακόμη και ένα τσιμπούρι έχει τον δικό του κόσμο (Umwelt).

Αξίζει να σταθούμε λίγο περισσότερο στα όσα ο Μονταίνιος διατυπώνει σχετικά στην «Απολογία του Ραιμόν Σεμπόν», καθώς με τον σκεπτικισμό του θέτει υπό αυστηρή δοκιμασία και προκαλεί ισχυρές αναταράξεις στο οικοδόμημα που ο ανθρωποκεντρικός διαφωτισμός θα κτίσει με την απόλυτη πεποίθηση ότι το κατασκεύασμά του θα παραμείνει εσαεί αμετάβλητο και απαραβίαστο: με έναν ανάλογο σκεπτικισμό ως πυξίδα οφείλουμε να πορευόμαστε στις σχέσεις μας με τα μη ανθρώπινα. Ας κρατήσουμε την ενδεχόμενη αντιστροφή των ρόλων: την πιθανότητα η γάτα να μην αποτελεί το παθητικό αντικείμενο, αλλά το ενεργητικό υποκείμενο της σχέσης της με τον άνθρωπο, δεδομένων των ερωτημάτων που τίθενται: Τι καταλαβαίνω εγώ από όσα κάνει η γάτα; Ποιος από εμάς νομιμοποιείται περισσότερο να αποτελέσει ένα υποκείμενο ικανό να ερμηνεύσει την κοινή πράξη μας; Αυτή η φαινομενικά παράδοξη και διασκεδαστική –αλλά μεγάλου φιλοσοφικού βάθους– ερώτηση απειλεί να σαρώσει ακόμη και πλευρές της καθημερινότητάς μας που θεωρούμε δεδομένες, όπως είναι η σχέση μας με τα οικόσιτα ζώα. Υποβάλλει μία απορία η οποία δεν μπορεί να ακυρωθεί, ίσως μάλιστα και να μην μπορεί να απαντηθεί. Τι μπορεί να μου εγγυηθεί ότι γνωρίζω πραγματικά ακόμη

και τα ζώα που ζουν μαζί μου; Τίποτε· δεν υπάρχει καμία εγγύηση. Στην πραγματικότητα και κατά βάθος το ζώο συνιστά το παράδειγμα ενός όντος ακατανόητου και απροσπέλαστου στον άνθρωπο – εξίσου με τον συνάνθρωπό μας. Αν πιάσουμε το νήμα από την ερώτηση που είχε θέσει ο Τόμας Νέιγκελ: «Τι νιώθει κανείς όντας νυχτερίδα;» δεν αργούμε να συνειδητοποιήσουμε ότι αυτή ουσιαστικά είναι καταδικασμένη να παραμείνει εσαεί αναπάντητη: μπορούμε ασφαλώς να περιγράψουμε επιστημονικά τα λιοντάρια, τις αράχνες, τα χταπόδια ή τις νυχτερίδες· μπορούμε να μελετήσουμε τη φυσική του περιβάλλοντος ενός ζώου, να δούμε σε τι ανταποκρίνεται ή τι αγνοεί και να εντοπίσουμε τον ιστό των νευρώνων που συνδέουν τα αισθητήρια όργανά του με τον εγκέφαλό του. Αλλά η επιστήμη είναι αναπόφευκτα και μοιραία ανθρωποκεντρική, περιγράφει τα ζώα ως μέρος ενός κόσμου που είναι πάντα ο δικός μας ανθρώπινος κόσμος· η επιστήμη ως ανθρώπινη επινόηση δεν δύναται να πάει πέρα από τα όρια του ανθρώπινου περιβάλλοντος. Όμως τα απόλυτα επιτεύγματα της κατανόησης –το να καταλάβεις πώς είναι να είσαι νυχτερίδα ή ελέφαντας ή αράχνη– απαιτούν πάντα ένα ποιοτικό άλμα, ίσως ανέφικτο. Τα ζώα αποτελούν μία συνεχή πρόκληση για τον ανθρώπινο λόγο και την ανθρώπινη σκέψη: όντας ετερότητες απολύτως διαφορετικές από την ανθρώπινη ταυτότητα, αναδεικνύουν διαρκώς τα όρια των γνώσεών μας. Αρκεί να αναλογιστούμε πόσο βαθιά και σε ποια έκταση έχουν μεταβληθεί κατά τις τελευταίες δεκαετίες όχι μόνο οι γνώσεις μας για αυτά, αλλά και ο τρόπος με τον οποίον τα αντιμετωπίζουμε. Απέναντι στα ζώα ο άνθρωπος οφείλει να ομολογήσει την αδυναμία του να εισχωρήσει ολοκληρωτικά στον κόσμο τους – προπαντός όσο συνεχίζει να πορεύεται στον δρόμο της σχηματικής λογικής.

Αν όμως είναι θεμιτό να αντλήσουμε ένα δίδαγμα από το ερώτημα του Νέιγκελ, αυτό δεν θα μπορούσε να συνίσταται παρά στην προτροπή για ταπεινότητα. Το βλέμμα του ζώου είναι σε θέση να μας οδηγήσει τόσο σε έναν καινούργιο τρόπο αντιμετώπισής του όσο και σε μία νέα και πιο ριζοσπαστική θεώρηση του κόσμου, σε μία νέα μορφή ορθολογισμού, που δεν θα είναι παρά ένα κάλεσμα σε μία ζωή που θα τη χαρακτηρίζουν η ταπεινοφροσύνη, το μέτρο, η γαλήνη, ο σεβασμός της διαφοράς. Πώς όμως θα ήταν εφικτή μία τέτοια ζωή, όταν η έπαρση και ο άκαμπτος ανθρωποκεντρισμός αλλοιώνουν την αληθινή εικόνα του εαυτού μας, της πραγματικότητας, των υπόλοιπων πλασμάτων; Όταν η γνώση που αποκτήσαμε μάς ωθεί να αντιμετωπίζουμε τα άλλα όντα ως κατώτερα και υπό μία στενά εργαλειακή οπτική; Η ταπεινότητα βρίσκεται στην αναγνώριση της αδυναμίας μας να υψωθούμε στο επίπεδο της θεότητας, στην παραδοχή ότι όσα αγνοούμε είναι περισσότερα από όσα ήδη γνωρίζουμε ή μπορούμε να γνωρίσουμε, ότι «το μεγαλύτερο κομμάτι αυτού που ξέρουμε είναι μικρότερο από το ελαχιστότατο κομμάτι αυτών που αγνοούμε». Επομένως χρειαζόμαστε έναν ταπεινό ασθενή ορθολογισμό ο οποίος δεν θα αρνείται ούτε θα αποφεύγει ζητήματα που έχουν να κάνουν με την ηθική και την ενσυναίσθηση· που δεν θα αποκλείει τη φαντασία, που δεν θα έχει χάσει την ικανότητα να εκπλήσσεται· πάντα ανοιχτό, στην απορία, στο θαυμάζειν· μακριά από την όποια επιδίωξη επιβολής ερμηνευτικών σχημάτων και δογμάτων· σε συνεχή επαφή με τη ζωή· σε σύγκρουση με τις κλειστές μορφές της μεταφυσικής γνώσης του παρελθόντος· έναν ορθολογισμό που στα υπόλοιπα ζώα θα βλέπει μία ακόμη πρόκληση εμβάθυνσης των γνώσεων – μήπως τελικά ο σκοπός της φιλοσοφικής σκέψης δεν πρέπει να είναι να θερίζει

βεβαιότητες, αλλά να σπέρνει αμφιβολίες; Επιδίωξη του ασθενούς ορθολογισμού δεν είναι ο δογματικός παραληρηματικός μονόλογος, αλλά η οικοδόμηση ενός πλουραλιστικού διαλόγου· να καταστεί ένα κλειδί ανάγνωσης της πολύμορφης μεταβαλλόμενης πραγματικότητας και όχι ένα δόγμα που θέλει να επιβάλει τα σχήματά του σε αυτή την πραγματικότητα· αποδέχεται το λάθος, το εγκολπώνει στο πλαίσιο του δημοκρατικού πλουραλισμού, του διαλόγου, της ανεκτικότητας και της απόρριψης της βίας και διαπλάθει έτσι μία σχετική και ιστορικά προσδιορισμένη έννοια της αλήθειας με βάση την ανθρώπινη διάσταση. Ο άνθρωπος θα πρέπει να αναγνωρίζει τα όρια και τους περιορισμούς του λόγου του και όχι να προσπαθεί να τα καλύψει με διάφορα τεχνάσματα. «Γιατί το να κάνεις τη φούχτα μεγαλύτερη από την παλάμη, την αγκαλιά μεγαλύτερη από τα χέρια και να ελπίζεις να δρασκελίσεις περισσότερο από όσο απλώνουν τα πόδια σου, είναι πράγματα αδύνατα και τερατώδη. Ούτε είναι δυνατό ο άνθρωπος να ανέβει πάνω από τον εαυτό του ή πάνω από τα ανθρώπινα… υπόκειται στην ίδια υποχρέωση με τα άλλα πλάσματα της σειράς του και από ιδιαιτέρως μέτρια θέση, δίχως καμία πρωτοκαθεδρία ή υπεροχή αληθινή και ουσιαστική» συνεχίζει ο Μονταίνιος. Μόνο υπό την προϋπόθεση αυτή ο *λόγος* –ως ένα βλέμμα διαρκώς ανανεωμένο και πρόθυμο να αφουγκραστεί το άγνωστο– μπορεί να γίνει αποδεκτός ως ένα αναντικατάστατο εργαλείο στην πορεία του ανθρώπου.

Και η Μάρθα Νουσμπάουμ, στο *Δικαιοσύνη για τα ζώα*, μολονότι δεν αποφεύγει πάντοτε με επιτυχία τις αντιφάσεις, μας προσκαλεί «να έχουμε τα μάτια μας και τον νου μας ανοικτά, να χαράσσουμε τη διαχωριστική γραμμή όσον αφορά τη δικαιοσύνη απέναντι στα ζώα με ταπεινότητα και διστακτικότητα, γνωρίζοντας ότι οι γνώσεις μας είναι εξαιρετικά ελλιπείς και επομένως, στο ζήτημα της συναίσθησης και της υποκειμενικής αισθητήριας επίγνωσης, ενδέχεται απέναντι σε πολλές μη ανθρώπινες υπάρξεις να κάνουμε λάθος, κάτι άλλωστε που έχει ξανασυμβεί: «καλύτερα να είμαστε υπέρ το δέον προσεκτικοί, καθώς προσπαθούμε να διευρύνουμε τις γνώσεις μας». Ακόμη και αν με τα σημερινά επιστημονικά όργανα και στοιχεία οι νόες κάποιων ζώων (όπως μαλάκια, έντομα κ.ά.) φαίνονται απροσπέλαστοι και ως εάν ένα αγεφύρωτο χάσμα να τους χωρίζει από τους δικούς μας, τίποτε δεν αποκλείει στο μέλλον να μπορούμε να τους γνωρίσουμε σε κάποιο βαθμό.

Μερικά από τα επιχειρήματα όσων αντιτάσσονται στην ηθική θεώρηση των υπόλοιπων ζώων και αμφισβητούν την ικανότητά τους να νιώθουν πόνο ή να διαθέτουν εσωτερικό κόσμο «θεμελιώνονται» σε απόψεις του τύπου «δεν υπάρχουν αποδεικτικά στοιχεία ότι έχουν ανατομικά χαρακτηριστικά επαρκή για αλγαισθησία –διακρίνονται από "γενική έλλειψη αλγοϋποδοχέων"– άρα υπάρχουν βάσιμοι λόγοι να συμπεράνουμε ότι δεν είναι συναισθανόμενα όντα», «η επιστήμη έχει διαπιστώσει ότι πολλά ζώα, π.χ. σπόγγοι, μέδουσες, αστερίες, έχουν τόσο στοιχειώδες νευρικό σύστημα που δεν αισθάνονται *σχεδόν* τίποτα» και πάει λέγοντας. Αφού θυμίσουμε το μάθημα του Καρλ Πόπερ, ότι οι επιστημονικές θεωρίες είναι για να καταρρέουν και να διαψεύδονται, αλλιώς μετατρέπονται σε θεολογικά δόγματα· αφού σημειώσουμε πώς γκρεμίστηκαν εκείνες οι επιστημονικές και φιλοσοφικές αντιλήψεις που ήθελαν –ακόμη και μέχρι τον 19ο αιώνα– τους αυτόχθονες κατοίκους της Αφρικής και των αποικιών να μην ανήκουν στο ανθρώπινο είδος, ή όσες ισχυρίζονταν πως κανένα ζώο δεν διαθέτει νοημοσύνη και συναισθήματα· ας έχουμε κατά νου πως πριν από πενήντα χρόνια ελάχιστοι

επιστήμονες θα αποδέχονταν τη «Διακήρυξη του Κέιμπριτζ για τη συνείδηση», σύμφωνα με την οποία «η απουσία ενός νεοφλοιού δεν φαίνεται να στερεί από έναν οργανισμό τη δυνατότητα να βιώνει συναισθηματικές καταστάσεις. Όλα τα στοιχεία συγκλίνουν προς τη διαπίστωση ότι τα μη ανθρώπινα ζώα έχουν τα νευροανατομικά, νευροχημικά και νευροφυσιολογικά υποστρώματα συνειδητών καταστάσεων και την ικανότητα να παρουσιάζουν εκούσιες συμπεριφορές. Κατά συνέπεια η βαρύτητα των αποδείξεων δείχνει ότι οι άνθρωποι δεν είναι οι μοναδικοί που κατέχουν τα νευρολογικά υποστρώματα που δημιουργούν τη συνείδηση. Τα μη ανθρώπινα ζώα, συμπεριλαμβανομένων όλων των θηλαστικών και των πτηνών, και πολλών άλλων πλασμάτων, συμπεριλαμβανομένων των χταποδιών, κατέχουν τα ίδια νευρολογικά υποστρώματα». Με δυο λόγια μάς υποχρεώνει στην υιοθέτηση ενός ριζικά νέου βλέμματος απέναντι στον κόσμο· μας ωθεί στον επαναπροσδιορισμό της σχέσης μας με τον έμβιο κόσμο στο σύνολό του και τη φύση γενικότερα· μας προτρέπει σε μία αντιστροφή της πορείας που ακολουθήσαμε έως σήμερα και σε μία ριζική αλλαγή του τρόπου ζωής μας η οποία όμως δεν θα αφορά μόνο τη διατροφή, αλλά και τον καταναλωτισμό, την εισβολή μας στα ενδιαιτήματα των μη ανθρώπινων και την καταπάτησή τους κλπ.

Δεν χωρεί αμφιβολία πως εκείνο των ζώων είναι ένα πολυεπίπεδο ζήτημα που δεν μπορεί ούτε να ερμηνευτεί ούτε να επιλυθεί μονοδιάστατα, αλλά σε κάθε περίπτωση είναι απαραίτητο να αμφισβητήσουμε αρχές, συμπεριφορές, αξίες, καθημερινές επιλογές που μας οδήγησαν ως εδώ, που οδήγησαν τον άνθρωπο να έχει καταστεί ένα πλάσμα που δεν χρησιμοποιεί απλώς, αλλά καταναλώνει, δηλαδή καταστρέφει, τον κόσμο. Αν κάποιος –για δική του διευκόλυνση– θέλει να αποκαλέσει μία τέτοια προσέγγιση βιοκεντρισμό, μονισμό ή παμψυχισμό κλπ., αν θεωρεί ότι αυτές δεν είναι επιστημονικές θέσεις, αλλά «ιδεολογίες που ξεκινούν από συμπάθεια», να θυμίσουμε ότι η έννοια της επιστημονικότητας μιας γνώσης δεν είναι πάντα κάτι ομόφωνα αποδεκτό, και ίσως για κάποιες μορφές γνώσης δεν επαρκούν τα κριτήρια των φυσικομαθηματικών πεδίων: παραδείγματος χάριν, για τον Καντ των *Πρώτων μεταφυσικών αρχών της φυσικής επιστήμης*, η χημεία δεν ήταν επιστήμη με την καθαρή έννοια του όρου, αλλά περισσότερο μία συστηματική τέχνη. Επιπροσθέτως μία από τις τελευταίες εργασίες του Δαρβίνου ήταν αφιερωμένη στα ταπεινά σκουλήκια, για τα οποία δεν δίστασε να αναγνωρίσει ότι διαθέτουν κάτι που μοιάζει πολύ με νοημοσύνη, αντί για ένα απλό τυφλό ορμέμφυτο.

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμη μία ανεκδοτολογική νότα: Ένας νεαρός ερευνητής παρατηρούσε στο μικροσκόπιο τη συμπεριφορά ορισμένων παράξενων εντόμων που ονομάζονται μυρμηλεοντίδες. Κάποιος συνάδελφός του τον ρώτησε γιατί ενδιαφέρεται τόσο πολύ. «Για να μάθω την ψυχολογία τους» απαντά ο πρώτος. «Δεν θα έχουν και πολλή» του αντιτείνει ειρωνικά ο άλλος. Ευτυχώς ένα αξιόλογο κομμάτι της σύγχρονης επιστήμης έχει χειραφετηθεί από το σύνδρομο του μυωπικού βλέμματος που χαρακτηρίζει τον δεύτερο συνομιλητή και γενικότερα από μία συντηρητική προσέγγιση που επιδιώκει μονάχα την επιβεβαίωση των προκαταλήψεών της. Το βιβλίο του Εντ Γιονγκ *Ένας απέραντος κόσμος*, που περιγράφει τις αισθητηριακές δεξιότητες των ζώων, προσφέρει μία εντυπωσιακή εικόνα των ποικίλων, πολλαπλών, ποικιλόμορφων τρόπων με τους οποίους τα διάφορα μικρότερα ή μεγαλύτερα ζώα (έντομα, πουλιά, κήτη, φίδια, πεταλούδες κ.ά.)

αντιλαμβάνονται και γνωρίζουν τον κόσμο. Τρόπους τους οποίους σταδιακά ανακαλύπτουμε και εμείς, μολονότι κάποιοι –με ανοιχτό φιλοσοφικό πνεύμα– είχαν ήδη διαισθανθεί εδώ και αιώνες την ύπαρξή τους, αλλά τους έλειπαν τα εκλεπτυσμένα επιστημονικά όργανά μας.

Αν θα θέλαμε να συνοψίσουμε τα όσα προηγήθηκαν, θα λέγαμε ότι ο διαφωτισμός δεν είναι παρά μία –πρωτίστως φιλοσοφική– στάση (αυτοκριτικής, αναστοχασμού, αυτοελέγχου, αναγνώρισης των ορίων), *ένα ήθος*, απέναντι στον εαυτό μας και στην εξωτερική πραγματικότητα, στα ανθρώπινα, στη φύση και στα μη ανθρώπινα. Έτσι ο ορθολογισμός θα πρέπει να θέτει υπό διαρκή αμφισβήτηση ακόμη και τα δικά του εργαλεία, να προκαλεί ακόμη και τα δικά του όρια. Ο ορθός λόγος δεν θα πρέπει να συγχέεται με τα συνταγολόγια· δεν αποτελεί μία σειρά από δεδομένες απριόρι αμετάβλητες και δογματικές αλήθειες (παναπεί προκαταλήψεις), αλλά ένα ιστορικά καθορισμένο εργαλείο: ασθενές, δυναμικό και σε συνεχές γίγνεσθαι. Και, αν θα πρέπει να κρατήσουμε κάτι από τον διαφωτισμό, είναι ακριβώς η ουσία της καντιανής προσταγής: «Sapere aude!»: να έχεις το θάρρος να αμφισβητείς *και τον ίδιο τον εαυτό σου*, παναπεί τις «απαράβατες» και δογματικές αλήθειες του ανθρωποκεντρισμού. Από την άποψη αυτή ο ασθενής ορθολογισμός βρίσκεται εγγύτερα στο πνεύμα του διαφωτισμού από κάθε δογματική και θετικιστική ερμηνεία του, γιατί δεν προσπαθεί να χωρέσει και να περιορίσει σε κουτάκια-κελιά τον κόσμο, αλλά να τον αφουγκραστεί σε κάθε πτυχή του· γιατί έχει απόλυτη επίγνωση ότι σε αυτά τα πνευματικά κελιά τελικά ο πραγματικός φυλακισμένος είναι ο άνθρωπος, καθώς διαιωνίζει μία καταστροφική κοσμοθεωρία, την οποία αποδέχεται παθητικά, ανίκανος να την εξετάσει κριτικά και να την αλλάξει.

Κατά συνέπεια δεν μπορούμε παρά να προσυπογράψουμε τα συμπεράσματα του Φουκώ, στη δική του απόπειρα να απαντήσει τι είναι διαφωτισμός: «Πολλές εμπειρίες μας μάς πείθουν ότι το ιστορικό γεγονός του Διαφωτισμού δεν μας έκανε ώριμους ενήλικους, και ότι δεν έχουμε φθάσει ακόμη σ’ αυτό το στάδιο. Οπωσδήποτε, πιστεύω ότι μπορεί να αποδοθεί μια σημασία σ’ εκείνη την κρίσιμη εξέταση του παρόντος και του εαυτού μας την οποία διαμόρφωσε ο Καντ με τους στοχασμούς του περί του Διαφωτισμού. Νομίζω ότι ο στοχασμός του Καντ είναι ακόμα ένας τρόπος του φιλοσοφείν που δεν στερήθηκε ενδιαφέροντος ή αποτελεσματικότητας κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων. Η κριτική οντολογία του εαυτού μας σίγουρα πρέπει να θεωρηθεί όχι ως μια θεωρία, ένα δόγμα, ούτε ακόμα ως ένα σταθερό σώμα γνώσεως που συσσωρεύεται· πρέπει να συλληφθεί ως μία στάση, ένα ήθος, ένας φιλοσοφικός βίος στον οποίο η κριτική αυτού που είμαστε είναι συγχρόνως η ιστορική ανάλυση των ορίων που έχουν επιβληθεί πάνω μας και ένας πειραματισμός με την πιθανότητα να τα υπερβούμε… Δεν γνωρίζω κατά πόσο πρέπει να ειπωθεί σήμερα ότι το κριτικό έργο συνεπάγεται ακόμη την πίστη στον Διαφωτισμό· επιμένω να πιστεύω ότι αυτό το έργο απαιτεί εργασία πάνω στα όριά μας, δηλαδή, υπομονετικό μόχθο ο οποίος δίνει μορφή στον πόθο μας για ελευθερία» (Michel Foucault, *Τι είναι διαφωτισμός*;, μτφ. Στέφανος Ροζάνης, Έρασμος, 1988, σσ. 29-30).